

Jemielity, Witold

Akta z XIX wieku dotyczące spraw kościelnych w Archiwach Państwowych Białegostoku i Łomży

"Studia Łomżyńskie", 5, 1995, s. [97]-102

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WITOLD JEMIELITY (Łomża)

Akta z XIX wieku dotyczące spraw kościelnych w Archiwach Państwowych Białegostoku i Łomży

Każde archiwum zawiera dokumentację działalności urzędów na danym terenie. Archiwum Państwowe w Białymstoku i Archiwum Państwowe w Łomży posiadają akta z obszaru województwa augustowskiego i z guberni łomżyńskiej. Trzeba więc wspomnieć o podziałach administracyjnych w Królestwie Polskim.

W 1815 r. podzielono je na województwa, które w zasadzie odpowiadały departamentom Księstwa Warszawskiego. W obrębie województw utworzono nową jednostkę administracyjną pod nazwą obwodu, który obejmował obszar od jednego do trzech powiatów. Po powstaniu listopadowym rząd carski zacierał odrębności Królestwa Polskiego od ziem Cesarstwa Rosyjskiego. Jednym z przejawów tej polityki była zmiana nazw urzędów i okręgów administracyjnych. W 1837 r. województwa przemianowano na gubernie, w 1842 r. obwody na powiaty, a powiaty na okręgi. W 1845 r. liczbę guberni zmniejszono z ośmiu do pięciu, ale gubernia augustowska pozostała w swoich dawnych granicach¹.

W 1866 r. nowy podział na dziesięć guberni miał na celu unifikację Królestwa z Cesarstwem. Zwiększono też liczbę powiatów, dzieląc je na utworzone w 1864 r. gminy; dotąd był podział powiatów na parafie. Terytorium guberni augustowskiej znalazło się w dwóch nowych guberniach — łomżyńskiej i suwalskiej. W pierwszej były powiaty: kolneński, łomżyński, makowski, ostrołęcki, ostrowski, pułtuski, szczuczynski i mazowiecki². W 1893 r. włączono powiat pułtuski do guberni warszawskiej, w 1912 r. przyłączono do guberni łomżyńskiej powiat węgrowski³. Kościół miał własny podział administracyjny, diecezja dzieliła się na dekanaty, te na parafie. Dekanaty pokrywały się jednak z obszarami powiatów⁴.

Królestwo Polskie w początkach swego istnienia miało znaczne swobody polityczne, które ograniczano po powstaniu listopadowym, a szczególnie po

¹ W. Trzebiński, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815-1918*, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 4, s. 6, 34, 53.

² *Dziennik Praw*, t. 66, s. 301.

³ W. Jemielity, *Krzyże przydrożne w guberni łomżyńskiej 1867-1914*, „Studia Teologiczne” 1989, t. 7, s. 74.

⁴ Tenże, *Podział administracyjny diecezji wigierskiej, diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej i diecezji łomżyńskiej*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 2, s. 163-179.

powstaniu styczniowym. W drugiej połowie XIX w. urzędy zajmowali niemal wyłącznie Rosjanie, do administracji wprowadzono język rosyjski, rozbudowano jawnie i tajnie działające organy policji, aż do I wojny światowej obowiązywał niejako stan wojenny. Dopiero w 1905 r. przyznano społeczeństwu podstawowe swobody demokratyczne⁵.

W Archiwum Państwowym w Białymstoku akta dotyczące spraw kościelnych dla wszystkich powiatów guberni łomżyńskiej są w trzech zespołach: Komisja województwa augustowskiego i rząd gubernialny augustowski 1816-1866; Kancelaria gubernatora łomżyńskiego 1867-1918; Rząd gubernialny łomżyński 1867-1918. W Archiwum Państwowym w Łomży zachowały się dwa bogate zespoły: Zarząd powiatowy łomżyński 1867-1917 i Zarząd powiatowy mazowiecki 1867-1917. Wiele danych dotyczących spraw kościelnych znajduje się także w zespołach: Komisarz obwodu łomżyńskiego i naczelnik powiatu łomżyńskiego 1816-1866; Naczelnik straży ziemskiej powiatu łomżyńskiego 1867-1914; Naczelnik straży ziemskiej powiatu mazowieckiego 1872-1915; Rada opieki społecznej guberni łomżyńskiej 1870-1918; Zarząd policmajstra łomżyńskiego 1867-1917; Zarząd żandarmerii powiatu łomżyńskiego, mazowieckiego, szczuczyńskiego i kolneńskiego 1904-1916; Zbiór szczątków zespołów akt organizacji społecznych powiatu łomżyńskiego 1843-1861. Archiwum Państwowe w Łomży posiada akta zasadniczo dla obszaru powiatów łomżyńskiego i mazowieckiego. Podobne akta dla obszaru powiatu szczuczyńskiego znajdują się w Archiwum Państwowym w Ełku.

Na podstawie akt z Archiwum Państwowego w Białymstoku i Archiwum Państwowego w Łomży, przy uzupełnieniu danymi z innych archiwów, można opracować niżej wymienione zagadnienia. Autor wymienia jedynie zespoły akt, bez podawania sygnatur odnoszących się do konkretnego tematu, chociaż takowe sygnatury posiada. Badacz sam sięgnie do inwentarzy archiwalnych i znajdzie odpowiednie dla niego akta. Zasób archiwalny w Białymstoku może być reprezentatywny dla innych urzędów gubernialnych w Królestwie Polskim, podobnie jak akta w Archiwum Państwowym w Łomży — dla innych powiatów w okresie po powstaniu styczniowym.

Akta osobowe księży. W Białymstoku, w zespole kancelarii gubernatora łomżyńskiego znajduje się około trzysta teczek osobowych księży, a w nich głównie zgoda rządu na każdorazowe objęcie probostwa czy wikariatu. Bardziej szczegółowe dane: życiorysy księży i zakonników, wykaz kolejno zajmowanych przez nich placówek duszpasterskich, udawanie się na odpusty do sąsiednich parafii, zaniedbania w ogłaszaniu z ambon pism rządowych i zaniedbania przy odprawianiu nabożeństw za dom panujący, ewakuacja w 1915 r.

⁵ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1975, s. 298; J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1978, s. 57.

w głąb Rosji — zachowały się głównie w archiwum łomżyńskim, rozproszone we wszystkich zespołach.

Akta unickie. Na obszarze województwa augustowskiego było dziewięć parafii greckokatolickich, a po 1866 r. w guberni łomżyńskiej — dwie parafie. W 1875 r. nastąpiła kasata unii, grekokatolików uznano za prawosławnych. Unicy z parafii Hodyszewo i Wysokie Mazowieckie okazali się opornymi, korzystali z posług duszpasterskich w pobliskich parafiach rzymskokatolickich, za co groziły kary im i księżom. W Łomży, w zespole powiatu mazowieckiego, jest bardzo dużo pism urzędowych związanych z parafią Hodyszewo, rozsyłanych po terenie całego Królestwa, jak i odnoszących się wprost do wspomnianej parafii. Po 1905 r. unicy mogli opuścić prawosławie i tak się stało z mieszkańcami Hodyszewa, czego dowodem są spisy osób przechodzących do wyznania rzymskokatolickiego⁶.

Bractwa i organizacje katolickie. Spuścizną po średniowieczu były zanikające liczebnie bractwa: Różańcowe, Szkaplerza, Trójcy Świętej, Anny i inne. Po powstaniu styczniowym rząd nakazał spisać owe bractwa, a szczególnie interesował się „Bractwem Serca Jezusowego” i rozwojem nabożeństwa październikowego. Po 1905 r. zaistniała prawna możliwość organizowania się w związki o charakterze wyznaniowym. W Białymstoku znajduje się bogata dokumentacja „Związku Katolickiego”. Poczynając od 1906 r. w obu omawianych archiwach wyraźnie uwidoczniła się kwestia nowego ruchu wyznaniowego — mariawitów.

Budownictwo kościelne. W Łomży, w zespole komisarza obwodu łomżyńskiego dla 1856 r. wyliczono budynki kościelne, cerkwie, bożnice, cmentarze i mogiłki w obrębie 46 parafii. W tymże zespole zebrano przepisy w sprawie budowy i reperacji świątyń. Wiele danych zachowało się dla okresu po powstaniu styczniowym. W zespołach powiatu łomżyńskiego i mazowieckiego znajdują się akta dotyczące budowy kościołów, plebanii, murów otaczających cmentarze w poszczególnych parafiach. Są tam prośby o zezwolenie na budowę, zgoda rządu, opisy samej budowy, zestawienia wydatków, wyjątkowo wyrzysy planów. W Białymstoku zachowało się dużo akt o budowie poszczególnych kościołów przed i po powstaniu styczniowym oraz ogólne spisy świątyń.

Dobroczynność. W większości parafii znajdował się dom opieki społecznej dla kilku osób. W Łomży, w zespole zbioru szczątków akt zebrano dane dla powiatu łomżyńskiego 1843-1861. Dla początku naszego stulecia podobne dane dla całej guberni znajdują się w Białymstoku.

⁶ Por. W. Jemielity, *Dekanat unicki augustowski w XIX i początkach XX wieku*, (w:) *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, Lublin 1974, s. 157-212.

Krzyże przydrożne. Stawianie poza obrębem świątyni krzyży, figur oraz innych symboli religijnych podlegało ścisłej kontroli rządu. Po powstaniu styczniowym sprawy te regulowały rozporządzenia z 1867 i 1897 r. Mieszkańcy pisali urzędową prośbę — na odpowiednim papierze ze znaczkami skarbowymi, naczelnik powiatu wyrażał zgodę, zwracając uwagę szczególnie na treść napisów na krzyżu, żandarmi sprawdzali zgodność postawionych symboli religijnych z zezwoleniem naczelnika powiatu. W Białymstoku znajdują się rozporządzenia ogólne o krzyżach, w Łomży zaś — liczne prośby mieszkańców, propozycje napisów i zezwolenia naczelnika⁷.

Mianowanie i przenoszenie księży. W całym XIX w., a szczególnie po powstaniu styczniowym, biskup nie mógł samodzielnie mianować księży na stanowiska kościelne, ostateczną decyzję podejmowały władze cywilne. Szczegółowe przepisy o mianowaniu duchowieństwa zawierał ukaz cesarski z 1865 r., zmieniony nieco w 1884 r., i znacznie w 1905 r. Na podstawie dokumentacji prawnej z archiwum białostockiego oraz stanu faktycznego z archiwum łomżyńskiego autor niniejszego opracowania napisał obszerny artykuł na ten temat⁸.

Nabożeństwa dworskie. Podczas nabożeństw dworskich, zwanych inaczej galowymi, modlono się za cara i jego rodzinę oraz z okazji różnych wydarzeń państwowych. Liczba tych nabożeństw rosła wraz z przybywaniem członków rodziny panującej. Rozróżniano nabożeństwa I i II klasy, zależnie od dni, w których je odprawiano. W obu omawianych archiwach znajdują się wykazy nabożeństw, a także wiele oskarżeń księży, że swoje obowiązki pod tym względem spełniali mało starannie, byli nawet karani⁹.

Nauczanie religii w szkołach. Do powstania styczniowego istniały „szkoły parafialne”, które obejmowały obszar danej parafii, a proboszcz był ich urzędowym opiekunem. W 1864 r. utworzono gminy, których obszar nie pokrywał się z parafią; powstały wtedy „szkoły gminne” pod opieką wójta. Rząd całkowicie odsunął duchowieństwo od wpływu na szkoły, księża wyjątkowo mogli uczyć religii; ograniczenia te rząd cofnął dopiero pod koniec stulecia. W programie nauczania religię wymieniano jednak na pierwszym miejscu. W Łomży, w zespołach powiatu łomżyńskiego i mazowieckiego są liczne akta szkolne. Można ustalić nazwiska nauczycieli, ich wyznanie i przygotowanie do zawodu. Obok nauczania, aprobowanego przez rząd, istniały szkoły

⁷ W. Jemielity, *Krzyże przydrożne...*, s. 73-81.

⁸ Tenże, *Mianowanie i przenoszenie księży w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1987, t. 34, z. 4, s. 37-84.

⁹ Por. tenże, *Z dziejów Kościoła w Królestwie Polskim w XIX wieku. Nabożeństwa galowe czyli dworskie*, „Roczniki Humanistyczne” 1973, t. 21, z. 2, s. 282-293.

nielegalne, tropione przez żandarmów. Przygodni nauczyciele uczyli również katechizmu¹⁰. Po 1905 r. wielu księży zakładało ochronki — rodzaj przedszkola. Czynili to każdorazowo za zgodą gubernatora. W Białymstoku zachowały się liczne prośby księży i odpowiedzi władz.

Odpusty. Po powstaniu styczniowym księża powiadamiali naczelnika powiatu o zbliżającym się odpuscie, zaznaczając, którzy księża z sąsiednich parafii zamierzają przybyć. Przebieg odpustu obserwowali żandarmi, informując swoich przełożonych o liczbie księży i wiernych. Naczelnik powiatu mógł sprawdzić, czy uczestniczący księża prosili o paszport. Po 1905 r. wierni mogli udawać się z procesją do miejsc łaskami słynących, np. do Wąsewa, ale dopiero po otrzymaniu zezwolenia gubernatora. W Łomży zachowały się takie prośby, oraz odpowiedzi i korespondencja w sprawie dorocznych odpustów w poszczególnych parafiach.

Ogłoszenia w kościołach. W XIX w. ambona służyła również do podawania ogłoszeń państwowych. Księża otrzymywali je poprzez kancelarię biskupią bądź wprost od urzędników państwowych. Bywały i momenty drażliwe, np. podczas powstań, kiedy obie walczące strony wymuszały swoje żądania. W Łomży, w zepołach straży ziemskiej, żandarmerii i policmajstra można znaleźć wzmianki na ten temat, np. zarzut czyniony księżom, że niektóre ogłoszenia czytali niewyraźnie bądź je opuszczali¹¹.

Parafie prawosławne. Po powstaniu styczniowym wzniesiono cerkwie w niektórych miastach powiatowych. Służyły one głównie urzędnikom przybyłym z Cesarstwa. W Łomży zachował się zespół akt dotyczących wyznania prawosławnego. Są w nich dane o cerkwiach, o uposażeniu księży, spisy duchownych itd.

Paszporty. W 1817 r. w dekreście cesarskim, który regulował sprawy wyznaniowe, określono m.in., że ksiądz nie może wyjechać z parafii bez pozwolenia swojego biskupa, a przy wyjeździe dłuższym niż sześć tygodni musi mieć zgodę Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Po powstaniu styczniowym ograniczenia te uległy jeszcze zaostreniu. Proboszczowie i wikariusze mogli poruszać się jedynie po terenie swojej parafii, dziekani — po terenie dekanatu, biskupi — po własnej diecezji. Na dalszy wyjazd musieli uzyskać zezwolenie, tzw. paszport, u naczelnika powiatu czy u gubernatora. W obu archiwach zachowało się wiele wiadomości na ten temat, w archiwum białostockim są dane o przepisach, w łomżyńskim zaś — o ich stosowaniu do konkretnych osób i sytuacji¹².

¹⁰ Por. tenże, *Szkoły powszechne w powiecie łomżyńskim w latach 1864-1914*, „*Studia Łomżyńskie*” 1991, t. 3, s. 7-32; *Szkolnictwo w Guberni Łomżyńskiej*, Warszawa 1994, ss. 170.

¹¹ Por. tenże, *Z dziejów Kościoła...*, s. 275-282.

¹² Por. tenże, *Z dziejów Kościoła w Królestwie Polskim w XIX wieku. Wyjazdy księży poza teren własnej rezydencji*, „*Roczniki Humanistyczne*” 1973, t. 21, z. 2, s. 265-275.

Statystyka wyznaniowa ludności. W zespole powiatu łomżyńskiego i w zespole powiatu mazowieckiego oraz w Białymstoku znajdują się wieloletnie spisy ludności wszystkich miasteczek i wsi. Uwzględniano tam wyznania mieszkańców, co pośrednio pozwala odtworzyć także strukturę narodowościową. W obu powiatach mieszkali głównie katolicy — Polacy, niewielu było prawosławnych — Rosjan, w miasteczkach liczni byli wyznawcy mojżeszowi — Żydzi, w kilku gminach powiatu łomżyńskiego mieszkali dawni koloniści niemieccy — ewangelicy. Zestawienia liczbowe tych wyznań drukowano w „Obzorach Guberni Łomżyńskiej”, a dla 1891 r. w książce: *Statistika naseleennyh miest Guberni Łomżyńskiej* (Warszawa 1891).

Uposażenie duchowieństwa. Rząd ściśle określił wysokość opłat za posługi kancelaryjne oraz za chrzty, śluby i pogrzeby. Zestawienia tych opłat rozsyłano i do urzędów gminnych. Zachowały się one w obu omawianych archiwach. Po powstaniu styczniowym parafie podzielono na trzy grupy, według liczby parafian, i w zależności od tego proboszczom przyznawano pensję. Księża zgłaszali się po jej odbiór trzy razy w roku. Potwierdzenie odbioru zachowało się w archiwum łomżyńskim. W związku z taksami za posługi parafialne szczegółowo prowadzono księgi sum pokładnych, czyli opłat za miejsce na cmentarzu. Parafian podzielono na trzy grupy, według ich zamożności, i w zależności od tego za posługę przy pogrzebie płacili różne kwoty. W Łomży, w zespołach powiatowych łomżyńskim i mazowieckim jest wiele takich ksiąg. Mogą one posłużyć m.in. także do określenia zamożności ludzi na danym terenie. W Łomży, w zespole komisarza obwodu łomżyńskiego są dane o dziesięcinach dla lat 1817-1864; po powstaniu styczniowym rząd zniósł te świadczenia.

Ziemia kościelna. W chwili zakładania poszczególnych parafii nadawano im po kilka włók ziemi. To uposażenie przetrwało do powstania styczniowego. W związku z uwłaszczeniem chłopów, rząd zostawił przy parafiach jedynie po sześć mórg, pozostałą ziemię rozparcelował. W zamian księża otrzymywali pensję od rządu. W Łomży, w zespołach powiatu łomżyńskiego i mazowieckiego, przy poszczególnych parafiach podano, który z mieszkańców otrzymał ziemię kościelną.

Księgi metrykalne. Proboszczowie katoliccy i duchowni innych wyznań byli jedynymi urzędnikami stanu cywilnego. Jeden egzemplarz ksiąg urodzonych, zaślubionych i zmarłych pozostawał przy parafii, drugi wędrował do odpowiednich urzędów państwowych. W Łomży jest nieco ksiąg metrykalnych z parafii katolickich, więcej z parafii ewangelickich i wiele z okręgów bożniczych mojżeszowych.